

MOŽE LI FILOZOFIJA DOPRINETI PROMENI ETOSA?

(Put od običajnog prema evropskom pravu)

Apstrakt: Autor u ovom radu nastoji da pokaže u čemu se sastoji suštinski karakter promena koje se danas ostvaruju u savremenom srpskom društvu, ukazujući istovremeno, da i savremena srpska filozofija stoji pred tim suštinskim pitanjima, koja se bez njenog sudelovanja ne mogu na valjan način ni predočiti, a kamo li da se mogu uvideti putevi njihovog razrešenja.

Ključna razlika između modernog zapadnoevropskog i savremenog srpskog društva, sagledanog iz perspektive filozofije, najjasnije se pokazuje u načinu konstituisanja institucija i načina preobražaja modernog srpskog društva. U izgradnji modernih institucija filozofija, ne samo u nas, već i na celom slovenskom istoku nije imala onu ulogu koju je imala u Evropi. U toj činjenici nalazi se objašnjenje zašto su prirodna svest i izvorna običajnost, iako znatno izmenjeni, ostali ipak neprilagođeni i danas predstavljaju jednu od glavnih prepreka u uspostavljanju vladavine evropskog prava.

Bez promene osećanja pravednosti i poštovanja zakona nije moguće izvršiti preobražaj društva u kojem pravo priznato od demokratske države ne bi moglo biti nadređeno nikakvom umu. Ključni ulogu filozofije, autor ne vidi samo u uspostavljanju modernih evropskih institucija i prihvatanju načela evropskog zakonodavstva, već pre svega u njenom uticaju na preobražaj izvornog etosa i uspostavljanje novih merila na kojima će biti zasnovano promišljanje, odlučivanje i delanje svakog pojedinca.

Ključne reči: filozofija, etos, običajnost, um, razum, prirodna svest, pravednost, evropsko pravo.

Neuspesi u ostvarivanju određenih misija filozofije ne mogu pokolebati uverenje o njenom životnom značaju. Od vremena Platona do naših dana, nižu se svedočanstva o njenoj nemoći, ali se uvek iznova pokazuju da ta iskustva jedino traže preispitivanje njenih ciljeva, kao i načina na koje ih ona ostvaruje. U najuticajnijem delu naše novije filozofije dugo se održavala iluzija da je njen cilj promena Evrope i Zapada uopšte, i čak da tom svetu možemo biti nekakav uzor. Danas shvatamo da problem nije Evropa, i, to zato jer je ona rođena iz duha filozofije, već svet u kojem mi živimo, jer ovaj nije sudelovao u tom velikom poslu njenog stvaranja.

Kad filozofija propadne u nekoj od svojih misija, kao što se to dogodilo i nedavno, pri čemu je tu sudbinu sa njom podelila i naša *praksis* misao, ne propada i filozofija sama već jedan njen oblik. Naše je da uvidimo koren neuspeha tog oblika i da zbog toga ne okrivljujemo samu filozofiju. Ali, u ovoj novonastaloj situaciji, moramo se suočiti s pitanjem njene uloge. Pokušaću da ukažem kako sa društvenim promenama koje se danas ostvaruju, filozofija stoji pred suštinskim problemima koji se bez njenog sudelovanja ne mogu valjano ni predočiti, a kamo li da se uvide putevi njihovog razrešenja.

Ako razumemo da je Evropa iz duha filozofije i da mi nismo ni tako nastali, ni sledili neki sličan put, onda je naš problem određenje onoga što ta situacija zahteva. Važna teza ovih razmatranja jeste da to što filozofija u nas nije imala ulogu kao u Evropi, čini razumljivim zašto su prirodna svest i izvorna običajnost, iako znatno izmenjeni, ostali ipak neprilagođeni, naime očuvani su njihovi važni činiooci kao snaga koja, u novije vreme, kao i danas, ograničavaju mogućnosti uspostavljanja vladavine evropskog prava. Pri tom, u središtu ove nepripremljenosti je nesaglasnost osećanja pravednosti i poštovanja državnog zakona. Problem je, dakle, govoreći jezikom moderne filozofije, kako dospeti do stanja u kojem *pravu priznatom od demokratske države, ne može biti nadređen nikakav um*. Drugim rečima, može li se etos preobraziti tako da iznad evropskog prava ne može postojati nikakav viši um, ništa čemu bi ono moralo biti prilagođeno?

Teško je zamisliti neko valjano određenje pojma Evrope kojim bi se zanemarivao značaj filozofije za njeno nastajanje u modernim vremenima. Potpuno je, međutim, neprihvatljivo filozofsko određenje toga pojma u kojem ne bi bila istaknuta izuzetna uloga ovog oblika svesti u procesima rađanja Evrope.

Kad je, pak, reč o procesima evropeizacije pre svega Zapada, a potom i sveta u celini, značaj filozofije više nije bio tako veliki, niti je njena uloga bila rado pominjana. Ali, važno je znati da će u tim tokovima evropeizacije veliku moć zadobiti nešto što je poniklo u filozofiji i što je u svom modernom liku nastalo odvajanjem od nje. Razume se da je reč o naukama koje se osamostaljuju od filozofije i postupno sve više udružuju sa tehnikom. U tim procesima evropsko postaje univerzalno. Otpočinje evropeizacija sveta na načine koji se pre pojave moderne evropske nauke nisu mogli ni zamisliti. Razum

postaje univerzalna životna moć preko nauke. One toj njegovoj moći otvaraju svet. Taj razum je s pravom označen kao evropski.

Bilo bi, međutim, potpuno nerazumljivo ako bi neko tvrdio da je Srbija – u meri u kojoj je evropeizovana – potekla iz filozofije, pa čak i da je ova na neki poseban način neposredno određuje. To je razlog što u našoj sredini ostaje tako nerazumljivo inače sasvim obično, ali ujedno i suštinsko određenje Evrope iz njenog odnosa prema filozofiji.

Ali nije pravi problem to što je poreklo Srbije drugačije od porekla Evrope shvaćene u kulturno-istorijskom smislu. Pravi je izazov to što se u našoj sredini ova razlika, među onima koji su skloni filozofiranju, shvata kao nekakva prednost Srbije, odnosno slovenskog i pravoslavnog sveta uopšte, nad Evropom. Nisam ovde slučajno izdvojio slovenski svet. Naime, ako je filozofija rodno mesto Evrope nastale razaranjem hrišćanskog sveta, onda je sa ovog stanovišta razumljiva osuda kojoj je često izložena filozofija, posebno ona modernog lika. Manje je razumljivo, međutim, kad vidimo kako i filozofi čija se vrednost ne može poricati, načinom na koji optužuju ili, čak, poriču Evropu, nesvesno obezvređuju i samu filozofiju, odnosno njen životni značaj.

Da li ovo što je rečeno da Srbija, za razliku od Evrope, ne može biti pojmljena iz filozofije i da je ova, shodno tome, za nju od malog značaja, ako se o nekakvom značaju uopšte može i govoriti? Da bi smo razumeli da stvari stoje tako i da nisu uopšte jednostavne, treba pre svega reći to da je jedno da li je Srbija ponikla iz iste osnove kao Evropa, a nešto drugo da li je filozofija ipak od velikog značaja i za Srbiju, bez obzira na to da li nas u ovo uverava naše dosadašnje istorijsko iskustvo. Jer, to što nam taj odnos Srbije i filozofije izgleda tako strano, što nam se čini da tu može biti reči samo o nečem nevažnom, da je to povezivanje sasvim proizvoljno i nategnuto – sve to može biti prosto zato što naša država i nije bila u tom istorijskom položaju da za njen lik, za njeno preobražavanje filozofije bude od nekog značaja. Pri tom, Srbija nije u ovom pogledu nikakav poseban izuzetak, jer kad je reč o Evropi u prostornom smislu te reči, u sličnom položaju je slovenski istok u celini.

Ono što se ne može poricati jeste da nam filozofska zamisao Evrope omogućava jasnije sagledavanje stanja u kojem se nalazimo kad je reč o evropeizaciji, odnosno o mogućnostima postajanja onim

što je Evropa bila i što jeste zahvaljujući svojoj određenosti samom filozofijom. To što mi nismo imali filozofiju koja bi, poput one moderne, bila osnova našeg učestvovanja u izgradnji Evrope, nipošto ne znači da filozofija nije od izuzetnog značaja u procesima evropeizacije naše zemlje već i time što doprinosi njihovom osmišljavanju i dubljem razumevanju, odnosno njihovom opravdavanju i podsticanju.

Ako za Srbiju danas nije toliko značajan ovaj odnos filozofije onda se treba suočiti s pitanjem šta je za nju od suštinske važnosti, šta je to što našu zemlju u savremenosti može određivati kako bi se ono izgubljeno na neki način postiglo, kako bi se ono što je Evropi omogućila njena određenost filozofijom ipak moglo nadoknaditi? Koje su to osnovne prepreke mogućnosti da filozofija za Srbiju bude od suštinske važnosti kao što je bila za modernu Evropu? Ali pre svih ovih drugih sličnih pitanja, treba se suočiti sa samom tom odredbom da filozofija nije od onakvog značaja od kakvog je bila za moderni svet evropskih država Zapada i, takođe, za Zapad u celini?

Na neka od tih pitanja odgovore ću pokušati samo da naznačim, a na neka će oni biti potpuniji.

Šta dakle znači to da filozofija nije bila, niti može na stari način postati iskon sveta života Srpskog naroda? Pre svega znači da je vreme u kojem je to bio jedini razuman put – dakle moderna – davno za nama. Evropa novovekovlja nije imala nikakav put, nikakav bolji izbor za uspostavljanje svog sopstvenog identiteta, odnosno da od svog sveta načini zavičaj, osim filozofije, njenih ideja, pre svega onih koje označavamo kao moderno prirodno pravo. Danas to više nije tako jer postoji jedan drugačiji i, pri tom, neuporedivo životu bliži put i izvor, naime samo *iskustvo sveta života evropskog čovečanstva* rođenog iz tih velikih ideja moderne misli. Filozofija, dakle, ne određuje danas Srbiju kao što je određivala novovekovnu Evropu zato što je naše vreme drugačije od modernog, zato što u njemu postoje i drugačiji putevi koji vode sličnom cilju. Danas moć pripada ne toliko onom što potiče iz ideje, već pre svega onome što se pokazuje u samom životu sveta koji je u moderni rođen iz duha, iz misli filozofije. To je jedan od razloga što nam danas ta obična misao o Evropi čiji iskon je duh filozofije izgleda tako nerazumljivo i strano. Ona tako izgleda samo svet u kojem filozofija nikada nije imala životnu moć nalik onoj kakvu je imala u modernoj Evropi. Naprotiv, u tom našem svet u velikog odjeka imala je, u drugoj polovini XX veka, iluzija da

se životna moć filozofije ogleda u tome što iz nje potiče sve ono što je neophodno za preobražaj savremenog Zapada, jednako kao i ostalog sveta. Ta predstava dugo je bila vladajuća i u našoj filozofiji u tom razdoblju. Verovalo se da je filozofija posednik ideja prema kojima se može izmeniti svet u celini, pri čemu se to posebno odnosi upravo na Zapad, na savremenu Evropu. Sa slomom tih nada, ništa nije razumnije nego uvažavati ogromno iskustvo koje je filozofija, već od vremena Platona i njegovih pokušaja da stvori idealnu ili, bar, zakonsku državu, sticala kad je reč o mogućnosti da zadobije životni značaj i, posebno, kad je reč o pretpostavkama za tako nešto i, takođe, o putevima da se u tim nastojanjima nešto vredno postigne.

Sva ta iskustva su od najvećeg značaja jer nam pomažu da uvidimo da je Evropa izlaz za svet u kojem živimo, da je ugledanje na nju-put uzdizanja Srbije prema onoj zajednici naroda koja je u modernim vremenima, zahvaljujući upravo filozofiji, našla svoju zavičajnost, odnosno svoj sopstveni temelj na kojem se dalje izgrađivala ili kao oličenje modernog sveta u celini, ili u novije vreme, prosto kao deo Zapada. Ne postoji nikakav drugi put savremenog preobražavanja Srbije, njenog uključivanja u savremenu zajednicu naroda, osim tog okretanja prema Evropi kao uzor našeg sopstvenog istorijskog preporoda.

To je na neki način uvidala intelektualna elita Srbije i u prošlim vremenima. Setimo se imena Jovana Skerlića. Tumačeći njegove poglede o Zapadu kao „zakonu života“, Milorad Ekmečić kaže: „Ili mu se potčiniti, kao Japanci, pa živeti, ili mu davati otpor kao američki crvenokošci, i iščeznuti.“ Taj tok misli vodi našeg savremenog istoričara uvidu da „poštovanje zakona, koliko god su nepravični, jeste vrednost po kojoj će se jednom celi svet morati poengleziti, ili neće postojati.“

Već na tom važnom raskršću pokazuje se jasno od kolikog je značaja, za samo opredeljivanje, polaziti od filozofske zamisli Evrope, odnosno od ideja iz kojih je rođena Evropa. Jer, prema svom suštinskom određenju Evropa nije nikakva idealna, savršena tvorevina satkana isključivo od nekakvih božanskih niti. Filozofska zamisao Evrope uvodi nas u razumevanje onog što može, kad je reč o njoj i Zapadu uopšte, biti uzor i što treba razlikovati od svega što je rezultat težnje za zadovoljenjem njenih posebnih interesa. Evropa je ne samo nešto čemu se teži, što predstavlja uzor, već je ono što smo upoznali u

agresiji, u ratu protiv Srbije u kojem je učestvovala i ona. Kako dospeti do onoga na šta se može ugledati, ako ona u sebi oličava tako različite, protivstavljene strane i težnje? Bez razlikovanja onog što je Evropa prema svom filozofskom određenju, od onoga što je ona postala rukovodeći se svojim posebnim interesima, mi smo u odlučivanju prepušteni proizvoljnosti, nagađanju, lutanju i, najčešće, onom što bi nam moralo već jednom postati poznato iz sopstvenog istorijskog iskustva, naime skloni smo tome da na kraju krajeva i Evropi i Zapadu prosto okrenemo leđa, oživljavajući besmislice kakva je ona da smo nekakav narod sa posebnom misijom, čak da smo nekakav „izabrani narod“ ili, bar, da takvim narodima pripadamo! Samo se iz krajnje bede u koju smo često zapadali, mogu oživljavati takve nesuvislosti.

Ovde je, za potrebe razjašnjenja, dovoljno pomenuti ono što je iz našeg iskustva u nedavnom ratu postalo tako očigledno. Naime, oslanjanje Evrope na politiku dvostrukih merila ili, tačnije, na politiku od slučaja do slučaja, zavisno od interesa, suočava nas sa problemom izbora. Onaj ko primenjuje takva merila može po tome biti uzor samo nekome ko i sam ima moć da takva merila primenjuje protiv drugih, saglasno sopstvenim interesima. Mi u te gospodarske narode ne spadamo! Dakle, kad kažemo da je Evropa uzor, onda je ona to prema politici koja određuje odnose između njenih činilaca i, razume se, unutar njih samih, a ne po merilima kojih se drži protiv drugih zemalja, protiv onih sa kojima je u sukobu, koje proglašava neprijateljskim.

S druge strane, tek kad se pođe od pojma Evropa kako ga određuje filozofija, možemo sami lako raspršiti brojne predrasude o našim prednostima u odnosu na nju, može nam postati razumljivo koliko smo kao narod, kao država daleko od nje, od onoga što je Evropa postigla, što važi u njoj samoj i u državama koje je čine. Tek tada možemo jasno razumeti koliko se toga mora učiniti na mnogim planovima života da bismo krenuli putevima promena kojima je evropsko čovečanstvo u kulturno-istorijskom smislu shvaćeno, pošlo već sa počecima modernog vremena, ali u ponečem i mnogo ranije, na primer u vremenu Reformacije.

Kad se govori o onome što nas udaljava od Evrope, onda se obično misli da to mogu biti samo neke naše izrazite mane, da se u onome što i sami osuđujemo u sopstvenom narodnom karakteru krije sve što je smetnja da se brže krećemo putevima evropeizacije. To,

međutim, nije tako, odnosno problem i ne bi bio tako težak kad bi se radilo samo o manama. Ono što se tako doživljava i imenuje mnogo je lakše savladati, ukloniti kako bi proces evropeizacije postao brži i uspješniji.

Ali, pre nego o tome nešto više kažem pogodno je da u najopštijem filozofskom vidu naznačim osnovnu zapreku koja je, posebno od modernih vremena, ali i mnogo ranije, otežavala promene, a pogotovu evropeizaciju našeg naroda i njegovog sveta.

Ako se pođe od samih modernih filozofskih odredaba Evrope, onda možemo reći da su u našem svetu procesi savladavanja prirodnosti bili vrlo spori, da ni do danas nisu okončani i da se upravo u tom mukotrpnom i teškom otvaranju prema onom novom, pogotovu prema drugačijem, prema onome što donosi vreme, promene u njemu, što je ovladalo razvijenim svetom, što je u njemu postalo savremeno – kriju teškoće uključivanja u evropske tokove i, posebno, ukorenjivanja onog što je na tom putu u nekom vidu, u nekoj ograničenoj meri postignuto.

Moderna filozofija je u središtu svojih ispitivanja stavila upravo taj odnos prirodnosti i onoga što potiče i samog mišljenja, što u njemu ima svoj koren, ali i merila svoje vrednosti. Pravi se jasna razlika između onog što svoju vrednost ima u tome jer potiče od nekog apsolutnog autoriteta, jer važi oduvek, jer je nalik prirodnom obliku, jer se ne menja, i onog što je poteklo iz sopstvenog mišljenja, što se njime može opravdati, što može izdržati njegovo slobodno ispitivanje. Kant je o tome izrekao osnovni uvid protivstavljajući prosvetećenosti čovekovu nezrelost, odnosno njegovu nemoć da svoj razum „upotrebljava bez vođstva nekog drugog... Imaju hrabrost“, kaže Kant izražavajući „lozinku prosvetećenosti“, „da se služiš sopstvenim razumom.“

Već je i u grčkom svetu bio postignut značajan iskorak zahvaljujući upravo otkriću filozofije. Prirodnost se ograničava time što se podređuje oslobođenoj duhovnosti, naime onome što sam subjekt nalazi u sebi, u svom slobodnom mišljenju. Ograničava se pravo i moć onoga što svoju vrednost ima jer važi oduvek, što je večita osnova ili uporište mišljenja i postupanja. Bez tog ograničavanja ne bi se, na primer, mogla roditi moralna svest u grčkom svetu i time prekoračiti okviri običajnosti. Umesto neprikosновенosti običaja prirodne svesti, umesto onoga što se ne sme dovoditi u sumnju jer je nekakvog

„božanskog porekla“, moć i vrednost stiće ono što je rezultat samostalnog promišljanja.

Sa modernom Evropom i njenom filozofijom na delu više nije samo ograničenje prirodne svesti već raskid s njom i uspostavljanje nove osnove mišljenja, odlučivanja i delanja, posebno na temelju prosvetiteljstva, načela tzv. modernog prirodnog prava, naučnog duha itd.

Već je pomenuto da treba razlikovati proces rađanja evropskog sveta života, od evropeizacije koja uopšte ne mora ići tim istim putem. Naime, za procese evropeizacije je važno ne toliko ili ne samo ono što potiče iz duha, iz mišljenja, već pre svega ugledanje na ono što je iz njega, iz teorije, iz ideja već nastalo kao životni oblik u dugotrajnom izgrađivanju evropskog uređenja sveta života. Moramo sebi predočiti da naš razvoj nije tekao istim pravcem kao u modernom svetu, ali ne samo u njemu, u modernoj Evropi, nego, u ponečem, ni u onom smeru u kojem je već u staroj Grčkoj, zahvaljujući filozofiji koja nije bila samo neka učenost, već i moćna životna snaga, načinjen značajan pomak u savladavanju prirodnosti. Do promena u našem svetu nije dolazilo raskidom sa nasleđenim vrednostima, odnosno njihovim prevazilaženjem. Moć zatečenog, datog, vera u iskonsko, u njegove vrednosti bile su snage od najvećeg značaja u procesima modernizacije našeg sveta i evropskog istoka u celini. Te snage su suštinski određivale ove procese, ograničavajući ih na različite načine, otežavajući njihovu plodotvornost, prekidajući ih, razarajući i ono što je u njima bilo postignuto itd.

Ponekad mi se čini da mi nismo naslednici ni svega vrednog što je u procesima savladavanja moći prirodne svesti postignuto već i u antičkom svetu, da o modernoj Evropi i ne govorimo. To važi i kad je reč o samoj filozofiji koja je u svom helenskom liku uvide i saznanja uspostavljala na putevima potiskivanja prirodnosti, onoga što je svoju snagu i vrednost imalo u tome jer je oduvek važno, jer su to svi verovali, jer je to od iskona određivalo životna opredeljivanja i postupanja. Kad pomijem našu filozofiju, onda ne mislim na to da su joj ostali nepoznati dometi antičke i moderne misli, već na to da se tome pristupalo pre svega kao nekom znanju, ne kao nečem što zadiru u same osnove života, u narodni karakter, u njegov etos i što treba slediti kao uzor postupajući na sličan način u našem svetu. Često se u kritici stanja u našoj zemlji sve svodilo samo na osudu moći vlasto-

držaca, na zalaganje da se ona ograniči ili na zahtev da se oni razvlaste itd. Po strani su ostajali mnogi drugi, često mnogo dublji, ili jednako važni izazovi i prepreke preobražavanja našeg sveta. Isto tako, nije se dopiralo do suštinskih pretpostavki takvog preobražaja koje nisu samo političke, ideološke, niti im je poreklo samo u našoj savremenosti.

Razmatranjima o prirodnosti i moći filozofije da je ograniči, da prokrči puteve što ima svoj iskon u čoveku, u njegovim duhovnim snagama, zakoračuje se u problem odnosa uma ili, određenije rečeno razuma i etosa. Zašto kažem da je etos opravdano dovoditi u odnos prema razumu? Um kako ga shvata moderna spekulativna misao za ovaj odnos nije od bitnog značaja. Etos ostaje uzvan domašaja snaga spekulativnog uma i na njemu utemeljene filozofije moderne. Kad se ističe značaj filozofije za nastanak Evrope, onda ne treba ni pomišljati na spekulativni um, već na razum, ali ne običan, onaj koji je navodno pravično raspodeljen na sve ljude, već na filozofski. Ako se ipak želi govoriti o umu, onda on u ovoj misaonoj vezi sa etosom ne znači ništa drugo do filozofski razum koji se mora razgraničiti kako od običnog razuma, tako i od spekulativnog uma. Iz novovekovnog evropskog razuma, a ne iz spekulativnog uma moderne filozofije potiče svet života evropskog čovečanstva, ali i ono samo u svom izmenjenom liku i određenju u kojem su značajno preobraženi izvorni etosi posebnih naroda koji ga čine. Bez tih promena u čijoj je osnovi jedna opšta duhovna moć, dakle filozofski razum, ne bi moglo biti ni govora o Evropi kao jedinstvenoj celini u kulturnoistorijskom smislu. Zahvaljujući toj zajedničkoj osnovi, u istoriji naroda evropskog zapada i mogao se rano pojaviti san o njegovom jedinstvu kao cilju kojem se mora težiti. Danas to više nije, kako bismo mi rekli, pusta želja intelektualaca poput Viktora Igoa, već nešto što je na delu i što se ubrzano uobličava u jedinstvenu zajednicu evropskih naroda, sa težnjom da se ona proširi na sve ostale narode našeg kontinenta.

Tvrđenje koje je o samoj sebi izrekla moderna filozofija da u svom spekulativnom liku, odnosno u umnom dometu, dolazi prekasno ili onda kad je život dovršio jedno svoje presudno uobličenje iz kojeg se, daljim promenama, razvija ono što je u toj iskonskoj klici ili začetku već postignuto, zašto su izgrađeni temelji – dovoljno jasno svedoči o načinu na koji se novovekovna misao branila od zastrašujućih optužbi Edmunda Berka da je francuska revolucija –

filozofska. Spekulativna misao taj duboki uvid ne poriče; to se nije moglo osporavati, ali je tu reč o filozofiji razuma, odnosno o onoj misli iz koje su potekli moderno prirodno pravo, prosvetiteljstvo novovekovne Evrope i sama nauka. Dakle, filozofija je, posebno u Hegelovom dometu, imala izgrađen odgovor ili odbranu od onoga što podrazumeva poziv da se protiv filozofske revolucije povede krstaški rat evropskih naroda. Odgovor je bio da je filozofija izmenila svoj lik, da umno mišljenje više nije snaga koja može da određuje svet života moderne Evrope.

Ali, za ova razmatranja je važno istaći da je preobražavanje etosa postalo izazov filozofije od samog njenog nastanka. Odbojnost običnog mišljenja i oblika svesti koji ostaje u njegovim okvirima prema filozofiji, i potiče iz te rušilačke njene moći. To je na ovom mestu važno pomenuti kako bi se bolje shvatio taj razumski lik filozofije u kojem ona i može postići praktičku vrednost.

Kao početak ovog dejstva posebnog oblika mišljenja na izvorne etose naroda može se označiti, ako ne već i vreme sedmorice mudraca, među kojima su posebno važna imena Talesa i Solona, onda svakako ono koje je obeleženo pojavom sofističkog načela *čoveka_kao_mere*; njime su sva tradicionalna uporišta promišljena i životnog odlučivanja i delanja u pitanje ili, bolje rečeno, učinjena su nesigurnim i neutemeljenim. Načelo upućuje na traženje potpuno drugačije osnove za razloge kojima se mogu učiniti uverljivim različita mnjenja o istom. Snagu gube pristupi kojima se u običajima i, uopšte u onome što je nasleđe prošlosti, pronalaze čvrsta uporišta promišljanja i odlučivanja. Umesto toga uporišta se traže i nalaze u snagama čovekovog bića. Dalji korak u istom pravcu predstavlja otkriće mišljenja koja može izvesti ne više samo do običnih mnjenja, do razloga kojima se ona opravdavaju, već do pojma, istine, do znanja. To pretpostavlja da se filozofija izborila za sebi primereni oblik pojmovnog mišljenja, odnosno da je dospela do posebne vrste raspravljanja koje se oslanja na „razumsku dijalektiku“. Ako se ne uoči ovaj iskonski sukob filozofije sa etosom, ali i sa svim oblicima stvaralaštva i saznanja koji se oslanja na merila sadržana u njemu, neće se razumeti tragična Sokratova sudbina, ili na primer, Aristofanova težnja da ga učini smešnim, ili mogućnost da se među onima koji su ga optuživali našu i pesnici itd. S druge strane, neće se valjano shvatiti ni Platonove optužbe Homera, niti njegovi pogledi o umetnosti.

Najzad, u ovim sažetim naznakama onog što je važno za prepoznavanje značaja razuma u procesima preobražavanja izvornih etosa mora se pomenuti i sama novovekovna nauka. Dobro je poznato da je ona već i time što je prevashodno usmerena, od samih svojih početaka, na saznanje prirode, onaj razorni evropski razum ukrotila; taj cilj će daljim razvojem biti izveden u opštem obliku, razgraničenjem prema uveravajućem mišljenju, odnosno potiskivanjem topike iz logike naučnog saznanja. Time je naučni razum mogao biti preobražen u izvor vrednosno neutralnog saznanja. Tako se dospelo do razuma koji se razlikovao od onog evropskog, čiji je značaj za nastajanje modernog sveta bio tako veliki. Ali, i pored svih tih promena, moderni naučni razum nije izgubio razgrađujuću moć, jer mu je u osnovi bilo pojmovno mišljenje nastalo u filozofiji. Pri tom, prednost ovog razuma u odnosu na filozofski, bilo je u tome što se prema njemu nije moglo zatvarati nijedna kultura, ma koliko ona bila nesaglasna sa filozofijom u njenom izvornom i, pogotovu, u modernom liku. Pri tom, u našoj savremenosti nastaje izuzetno značajan obrt vraćanjem topike u okrilje naučne logike, odnosno uviđanjem da nauka ne može, i da nikada nije mogla, bez oslonca u retoričkom ili uveravajućem mišljenju, čime je načinjen važan iskorak iz zahteva za strogom vrednosnom neutralnošću.

A kad je reč o nama nije teško uočiti da uporedo sa značajnim i umnogome uspešnom nastojanju da se izgrade demokratske ustanove i izvrše druge promene na bolje, bez kojih nema nade za pristupanje zajednici evropskih naroda, prisustvujemo i neverovatno brzom povratku onom načinu mišljenja koje sva svoja važna uporišta traži u dubokoj prošlosti našeg naroda, u njegovom izvornom etosu, u onome što je važilo u vremenima početka državnosti i duhovnosti shvaćene u najužem, tradicionalnom smislu reči. Tako smo ovih dana mogli čuti poruku da vrednost ima samo ono što nosi pečat jednog srpskog svetitelja iz daleke prošlosti. Da čovek ne poveruje kad vidi sa kakvom silinom se mnogi iz različitih oblasti saznanja i stvaralaštva, vraćaju na način mišljenja sa kojima se filozofija sukobljavala od svoje pojave u grčkom svetu. Pominjem ovo ne zato što mislim da takvo vraćanje – bez obzira na žestinu i isključivost sa kojima nastupa – može predstavljati veliku pretnju našem razvoju, našoj kulturi, već pre svega kao ilustracija neodrživog verovanja da se u promeni ustanova, u preuzimanju tzv. dobrih zakona, ili političkim promenama sadrži sve što

treba postići. U tom verovanju vidim značajnu opasnost uspešnosti zamaha u evropeizaciji našeg života kakav dosada nismo imali, pored ostalog i zato jer je ona danas postala ne samo naš životni interes, već i želja i potreba same Evrope.

Nastojacu da ukažem na neke važne izazove sa kojima se naš svet mora suočiti u procesima evropeizacije, verujući da se oni ne bi smeli previdati ili skrajnjivati.

U traganju za valjanim priložima našoj temi treba, pre svega, odbaciti kao neplodno ono gledište koje se pita za različite upotrebe pojma uma u filozofiji. Kao što je pomenuto, takvo nastojanje se može razumeti ako mu je cilj da se pokaže kako ovaj pojam ponekad označava razumsko mišljenje u filozofskom određenju te reči. Čak je i Platonova dijalektika, i pored svih priznanja koje joj je odala moderna spekulativna misao, od ove označena kao naprosto razumska ili, u najboljem slučaju kao negativno umna. Zato što ova dijalektika, za razliku od spekulativne, ne prevazilazi, dakle, ne ukida, ne ograničava moć negativnog ili skeptičkog uma, i zato jer je razumska, Platonova filozofija je mogla biti usmerena na pronalaženje pravedne države, na pokušaj da se ova i uspostavi u grčkom svetu.

(Na ovom mestu se može usput pomenuti da to što je u našoj filozofiji upravo njeno naučno, odnosno razumsko usmerenje, a ne ono koje je bilo u dosluhu sa novovekovnom spekulativnom filozofijom, dospelo najdalje u predočavanju izlaza iz krize kroz koju je prolazila naša zemlja u drugoj polovini XX veka, ne bi trebalo da predstavlja iznenađenje ni za koga.)

Za ova razmatranja od posebnog značaja je onaj razum koji je postigao iz moderne filozofije, ali je kao istraživački i metodski usmeren mogao naći sebe i u novovekovnoj instrumentalnoj nauci, u onom njenom obliku u kojem je ona taj razum mogla čak i sredstvom ili sluškinjom moderne politike. Ali i u tom obliku pojavljivanja ovaj razum nije imao uporište u predstavama i dogmama iskonskog etosa, već na sasvim drugoj strani. Nauka je svedočila o značaju za saznanje onoga što izvodi do njenih pojmova, ili što od ovih polazi, i takođe o moći iskustva i onoga što je sadašnje, što se mora uzeti u obzir ako se traga za istinom ili valjanim uvidima. U kakav god nepovoljan položaj da je nauka dovedena, ona će na neki način svedočiti o vrednosti istraživačkog i skeptičkog mišljenja, kao i o potrebi da se uporišta tržišta u iskustvu i postupcima saznanja koji od njega vode do opštijih uvida.

Ne upuštajući se u potpunija promišljanja, možemo reći da je u svom spekulativnom obliku filozofija uspjela da očuva svoju samostalnost, ali je cena toga bila da se okrene sebi, da prizna onu svoju sporost ili „kašnjenje“ u odnosu na životna događanja modernog vremena obeleženog 1789. godinom. Iz toga je, međutim, rođena na tlu same filozofije, snažna odbojnost prema spekulativnom, umnom njenom dometu. Sa tim njenim pristajanjem na svojevrsnu zatvorenost prema životu, sa tim njenim svođenjem na znanje ili sliku o životnim izazovima, rađa se savremena odbojnost prema umnom mišljenju i, u krajnjem ishodu, zahteva za promenom puta filozofije.

Sve ovo, međutim, ne znači da je filozofija u potpunosti izgubila svaki životni značaj. Ona ostaje u temeljima sveta života pre svega evropskog čovečanstva i kad god oni postanu ugroženi, filozofija, njen duh pojavljuje se kao ono uporište koje ukazuje na puteve njihove obnove i, time, promene i očuvanja.

Ali, svet u kojem mi živimo drugačiji je. Pre svega, za njega se ne može reći da je nastao iz filozofije, niti nam je u tom pogledu evropski Zapad bio uzor, bar ne na pravi način. Filozofija nije u našem svetu imala neki suštinski značaj već i zato jer se u našoj kulturi nije za mesto koje joj od modernih vremena pripada u kulturama evropskih naroda. Zato se problem odnosa razuma i etosa u nas i postavlja na poseban način, različit od svega onoga što nam je poznato iz istorije uspona evropskog Zapada. Nešto slično vredi i kad je reč o tom odnosu, jer s jedne strane, u grčkom polisu i, s druge strane, u našoj zemlji. Naime, niti su filozofija i njen razum bili u temeljima našeg sveta, niti je etos našeg naroda bio pripremljen za slobodno i široko otvaranje prema evropskom razumu i njegovim tekovinama. Iz toga se nazire uvid o onome što bi trebalo činiti, ako odluka da se svim svojim snagama okrenemo evropeizaciji izdrži sva iskušenja sa kojima se može suočiti u našoj sredini, sudeći već i po iskustvima iz dosadašnjih nastojanja u tom pravcu.

Naravno, na evropskom Istoku je bilo značajnih promena izvornog etosa, ali one nisu poticale iz filozofije, iz njenog duha, već se do njih dolazilo ugledanjem na svet u čijim temeljima je ili sam taj duh, ili ono što je iz njega poteklo. Na ovom mestu je važno istaći da je to velika razlika, jer se snaga ili vrednost onoga što je preuzeto ili što se nastoji da „presudi“ ugledanjem, ne može porediti sa onim što je samoniklo, što je proizašlo iz sopstvenog duha ili filozofije

sopstvenog naroda. U toj različitosti osnove i kriju se važni razlozi krhkosti promena u našem svetu, kao i teškoća u njihovom očuvanju, u mogućnosti da izdrže promene političkih obrazaca itd. Može se reći da u tom svetu filozofija i njen razum nisu neposredno određivali i preobražavali etos. Ovaj je u mnogo čemu očuvao svoju iskonsku snagu što se danas, sa sticanjem prava na potpuno slobodno ispoljavanje svih oblika svesti, može prilično jasno uočiti. Razume se da je promena etosa bilo, da su one često bile značajne, ali se ne bi smele previdati da su one često doživljavaju kao prodor nečeg tuđeg u ono naše, izvorno, kao nešto što je nametnuto sa političkim promenama, sa otvaranjem prema onome što je tuđinsko, što nismo sami stvorili, što nas ne određuje iz osnove koju smo sami stvorili, što nas ne određuje iz osnove koju smo sami stvorili iz naše narodne naravi itd. Treba li se čuditi što se tako doživljene promene teško održavaju i ukorenjuju? Nije nimalo svejedno da li do promena dolazi zato jer je u jednom narodu, njegovim naporima izmenjena osnova, tako da se ona može doživeti kao iskon, kao vrelo korenitih promena, ili ove nastaju samo ugledanjem u vremenima u kojima se stiču podesne okolnosti da se nešto unapredi po uzoru na razvijeni svet. Ne potcenjujući nimalo značaj promena do kojih dolazi različitim pritiscima savremenog sveta, treba znati da se za njih teško može reći da su rezultat ugledanja. Naime, ono pretpostavlja mnogo dublje zahvate u postojeće stanje nego što je to slučaj kad se čine određene promene zakona ili ustanova, njihovim prilagođavanjem evropskim uzorima. Treba li, pri tom, posebno isticati da nema ničega iznenađujućeg što „svet“ od nas traži pre svega, ili čak samo uvođenje dobrih zakona i isto takvih ustanova. Te promene su obično dovoljne da bi se on mogao da otvori prema nama, odnosno da bi osigurao svoje interese. Ono što je nama potrebno nipošto se ne bi smelo svoditi na to. Za nas je jednako značajno da se na razvijeni svet ugledamo u svemu bitnom kako bi nam on odista postao uzor. Važno je, dakle, da zakon i ustanove budu jednako dobri i za nas same, a to znači da njima štitimo na najbolje moguće načine i svoje sopstvene interese, da se i u ovom pogledu ugledamo na svoje velike uzore kojima je briga za očuvanje i odbranu sopstvenog interesa iznad svega. A za takve promene dobri zakoni i isto takve ustanove su samo jedan korak. Kako god on bio važan, na njemu se ne može ostati ako se želi da se te promene održe, da budu od značaja za unapređenje životnih odnosa.

U Grčkom svetu stečeno je bogato iskustvo o vrednosti dobrih zakona, ali je razvijena i svest o tome da oni, sami po sebi, nipošto nisu dovoljni, zapravo se o njihovoj vrednosti ne može ni suditi samo po njima, po onome što je njihov sadržaj i suština. Znale su se granice moći valjanih ustava i pravih državnih zakona. kako god bili važni, jednako je bitno da polisom ovlada dobar etos, povoljan duh zajednica za poštovanje ili prihvatanje zakona. Ako toga nema, ako te dve suštinske „strane“ nisu usaglašene, već su sukobljene ili neusklađene, ako se u etosu ne sadrže preduslovi uspešne primene zakona, njihovog uvažavanja, ako zajednicom ne vlada duh poverenja u njih, poštovanja njihove vrednosti, onda oni ne mogu doneti plodove koje pružaju narodima sa uspostavljenim suštinskim pretpostavkama za uspešno primenjivanje takvih zakona.

Tamo gde se filozofija pojavljuje i ukorenjuje, gde stiče životni značaj, gde prevagu odnosi ono mišljenje i onaj razum o kojima smo govorili kao o najvažnijim otkrićima i kao o najvrednijoj njenoj zaostavštini za budućnost, tamo se rano dolazilo do uvida o kojima ovde govorim. Važi to kako za grčki, tako i za svet moderne Evrope. Za grčku misao to nisu bili nikakve tajne. Platon se u to i neposredno uverio i samo svojoj srećnoj sudbini može zahvaliti što to iskustvo nije platio najvećom cenom. Sve ovo znači da se promenom ustava, zakona, ustanova itd. čini, kao što je pomenuto, tek prvi koraci. Da bi to što se danas obično preuzima iz razvijenog sveta, postalo dobro i u zemlji koja se ugleda na te svoje uzore, neophodne su i promene etosa, narodne naravi, ukorenjenih običaja itd. dakle, potrebno je pristupiti poslu koji je po mnogima prosto sizifovski. Pri tom, dodatni je problem što sve to treba učiniti nenasilno, a ne onako kako su ovakve promene činjene u prošlosti. Vreme Pizistrata i njegovog tiranskog nametanja Solonovih zakona prošlo je, kao i vreme u kojem je nešto nalik tome činio i Fridrih II, „kralj filozofa“. Ovo su važni izazovi na putevima evropeizacije sveta u kojem mi živimo.

Bez uspeha u tom usaglašavanju duha jednog naroda i samih zakona, malo se može postići u naporima da se odista nalikuju uzorima ne samo u ponečemu, pa i to u sasvim ograničenoj meri, već u svesmu što je bitno za valjano ostvarivanje interesa sopstvene zajednice. Na tome i temeljnim uvid da za nas, kad je reč o kulturnom obrascu, nije dovoljno samo preuzimanje dobrih ustanova, već da ne manji značaj ima i promena običaja, narodne naravi, uzdizanje ličnosti, odnosno sve ono što je sadržina klasičnog humanističkog kulturnog obrasca

koji nikada u našem svetu nije stekao dublje ukorenjenje, pa nije ni mogao biti osnova temeljnih promena uvreženih, tradicionalnih običaja i naravi.

Drugim rečima, u svetu kakav je naš, problem nije samo to što nemamo dobre zakone i ustanove. Isto tako, teškoće ne potiču ni samo iz toga što se valjani zakoni i kad ih imamo, ne primenjuju, što se krše na razne načine. Čak nije problem samo ni u tome što ih vlastodršci ne uvažavaju, što rade po svome. Najveći problem je ipak to što oni ostaju u mnogo čemu nalik mrtvom slovu na papiru – i pored sve valjanosti za druge narode- prosto zato jer protiv sebe imaju neizmjenjeni etos, jer u naravi naroda i ljudi koji ga čine, postoje zapreke uvažavanja takvih normi. Pogotovo je sve to problem ako se promene doživljavaju kao nešto nametnuto, iznuđeno i tuđinsko, ili prosto rečeno ako su one u nesaglasju sa nasleđenim i duboko ukorenjenim osećanjem pravednosti, koje u našem narodu ima status najviše vrednosti, onoga što je omogućavalo da kao narod uopšte i opstanemo u najtežim vremenima. Svemu tome treba pridodati i ono što inače važi kad je reč o zakonima; kad ovo kažem imam u vidu teškoće u savladavanju odbojnosti prema bilo kakvoj vrsti prisile, pa i prema onoj koju zakoni sami po sebi sadrže.

Kad bi dobri zakoni imali moć da sami po sebi učine boljim građane i njihova društva, onda promena sveta u kojem živimo ne bi bile neki poseban problem. Ali promena zakona ne prenose se i na duh naroda, na njegov etos ili bar ne u meri koja bi ih činila lakše prihvatljivim, odnosno nečim što je razumljivo samo po sebi, što se mora uvažavati. Ne sme se previđati da se zakoni mogu preuzimati, da ugledanje znači pored ostalog i to; ali, etos se ne može preuzeti od uzora, već se mora sopstvenim naporima menjati, prilagođavati, izgrađivati kako bi vrednost zakona uopšte mogla da se pokaže i spolja. Problem je što taj izvorni duh – snažno ukorenjen u biće naroda – nije nimalo lako menjati, preoblikovati, prilagoditi zahtevima uspešne primene zakona. Isokrat (Areop. 39-40) je ukazivao da poseban etos određene zajednice uobličava narav svakog pojedinca prema sopstvenoj meri i liku. Bez promene etosa malo se toga može postići pukim poboljšanjem zakona ili njihovim umnožavanjem.

Sve ovo pokazuje da su u pravu oni koji tvrde da nije lako odrediti šta su dobri ustavi i valjani državni zakoni. Moderni mislioci, posebno u raspravama o Platonovoj zamisli idealne države i neuspe-

hu njegovog poduhvata da na Siciliji ostvari jedan pravi državni ustav, poricali su mogućnost da ovaj uopšte i postoji u nekakvom savršenom ili idealnom obliku, koji bi bio takav za svaki narod. Tako je Hegel tvrdio da se nipošto ne može reći da jedan odista valjan ustav odgovara svakom narodu, jer narod samo postupno dolazi do stanja u kojem se u njemu rađa potreba za pravim ustavom. Danas se na tome ne može ostati, ali jednako važi i za verovanje da je sve u dobrim zakonima. Da li će zakoni pokazati to svoje vredno lice suštinski zavisi i od načina na koji se doživljavaju, od „mesta“ koje stiču u običajima jednog naroda, u njegovom etosu.

Promene etosa koje omogućavaju da se dobri zakoni pokažu u tom svom liku, u prošlosti su uglavnom bili delo filozofije. Do dubljih promena je dolazilo tamo gde je vladajuće postalo mišljenje jedne posebne vrste, ono koje je otkrio grčki duh i koje od njega preuzima evropska filozofija, dajući mu nove oblike i životnu snagu; iz ove se to mišljenje, razume se u izmenjenim vidovima, proširilo na nauke i modernu kulturu u celini. O tome je nešto već rečeno. Ovde je, međutim, važno istaći da u svetu kojem i mi pripadamo, u kojem filozofija nije uspela da stekne životni značaj, snaga tradicionalnog etosa nije korenito izmenjena i primerena duhu novog vremena. U nacionalnoj naravi ostala su snažno ukorenjena merila koja se teško mogu usaglasiti – ili bar ne u tom svom izvornom, neizmenjenom liku – sa duhom novovekovlja; bez toga ni evropski ustavi zakoni ili ustanove nisu mogli pokazati svoju pravu vrednost, odnosno nisu se mogle trajnije ukoreniti i izdržati promene društvenih sistema, odnosno političkih opredeljenja. To je bio put na kojem se učvrstila vera da su merila sadržana u izvornom etosu, pre svega ono naše dobro znano i snažno usađeno osećanje pravednosti, ipak najbolje ako već nisu i jedino valjano uporišta mišljenja i životnog delanja.

Ujedno je to bio put na kojem se učvršćuju predrasude i neverice u zakone, u mogućnost da oni ljudima i narodima donesu neko dobro.

Mislim da je posao filozofije da ukaže na težinu posla, odnosno na neophodnost preobražaja kako bismo uopšte mogli da osetimo vrednosti evropskog prava i, što je ne manje važno, kako se ne bi dogodilo da se prvi koraci u valjanom pravcu, koje danas kao narod činimo, ne bi pretvorili u još poražavajuće iskustvo da za nas izlaz i nije Evropa i stvaranje prema njoj.

Kad pomijem neka iskustva filozofije onda ne mislim da i danas moramo ostati samo na tim pogledima, ali sam ubeđen da se iz njih može izvući važna pouka da bez promena koje dopiru do samog etosa i, posebno, bez pomaka od uvreženih stavova o nekakvim izuzetnim vrednostima odlika naše nacionalne naravi, bez uspostavljanja pretpostavki za najveće uvažavanje državnih zakona savremene demokratski uređene zajednice, bez njihovog „urastanja“ u preobraženu običajnost, nema korenitog i, što je jednako važno, trajno održivog napretka, odnosno približavanja onome što su postigli vodeći evropski narodi. Taj proces preobražavanja nije nimalo jednostavan, niti se može bezbolno izvesti, pogotovu ne na prečac. To pre svega vredi za narode koji u svojoj povesti nisu izgradili kulturne obrasce, niti su ih od drugih prihvatili ili, bolje rečeno, nisu imali dovoljno snage da to učine. Prihvatanje nije nimalo jednostavan poduhvat. Ali, nije reč samo o kulturnim obrascima. Ovde treba pomenuti i teškoće sa kojima se proces preobražavanja susreće u narodu koji osim iskonske, izvorne običajnosti nije izgradio nikakvu drugu u razvijenijem vidu, u kojem osećanje pravednosti ima najviše dostojanstvo i, pri tom, iz dobrih razloga. Kad ovo kažem onda mislim na uobičajenost prakse donošenja zakona koji ne moraju biti sasvim loši, ali se pri tom polazi od ubeđenja da je dobro da u državi bar nešto bude valjano, pogotovu ako oni ne obavezuju ni na koji način vlastodršce, i ne samo njih. Kako razbiti tu vrstu neverice u zakone koja se na našim prostorima učvršćuje, grubo govoreći, od kad se za njih zna. Dok je vera u zakone i u valjane ustave u razvijenom svetu osnaživana, svest o njihovoj lažnosti i bezvrednosti na Istoku je uglavnom učvršćivana. Jačalo je i uverenje da se oni i prihvataju kako bi se prikrija samovolja moćnika koji ih donose, da predstavljaju Potemkinova sela, koja su na Istoku građena i pre nego što je Zapad bio ovenčan onim što je označila i donela 1789. Taj prelazak od običajnog prava u ono evropsko nije nimalo jednostavan. To se danas, čini se, ne uviđa. Svi su naponi usmereni samo na promenu zakona.

Jovan Arandelović

CAN PHILOSOPHY CONTRIBUTE TO A CHANGE OF ETHOS?
(THE ROAD FROM THE LAW OF THE ETHOS TOWARD
EUROPEAN LAW

Summary

The author examines the character of the changes taking place in contemporary Serbian society. He emphasizes at the same time that contemporary Serbian philosophy is facing these crucial questions as well, which without it cannot be even addressed, let alone solved.

The key difference between modern West European and contemporary Serbian societies, seen from the perspective of philosophy, is demonstrated most clearly in the manner of constituting institutions and transforming the modern Serbian society. In the process of building modern institutions philosophy, not just in our country but throughout the Slavic East, has not had the role it played in Europe. Here lies the explanation why natural consciousness and an original ethos, though considerably modified, still remain unadapted and today represent a major obstacle to the establishment of the rule of European law.

Without a change in the sense of justice and respect for the law it is impossible to accomplish the transformation of the society in which the law recognized by a democratic state could not be superordinate to any reason. The crucial role of philosophy in this process is seen by the author not only in establishing modern European institutions and acceptance of the principle of European legislation, but above all in its influence on the transformation of the original ethos and establishment of new criteria on which the reflection, decision making and action of any individual would be based.

Key words: philosophy, ethos, reason, natural consciousness, justice, European law.